

ПИТАННЯ СУДОУСТРОЮ

УДК 347.973:340.133(477)

В. Городовенко, кандидат юридичних наук, голова Апеляційного суду Запорізької області

Принцип державної мови судочинства і діловодства в судах України: проблеми правозастосування

Принцип мови судочинства традиційно досліджується в галузевих процесуальних науках¹, хоча він прямо передбачений законодавством про судоустрій. Це, а також регламентація відносин, пов'язаних із визначенням і реалізацією мовної політики держави на конституційному рівні, свідчить про міжгалузевий характер принципу мови судочинства. Нове законодавство про судоустрій, прийняте у липні 2010 р., встановило якісно нові підходи до визначення мовної політики в судах². Указані чинники, а також традиційний для українського суспільства високий рівень політизації мовних відносин визначають актуальність проблем, пов'язаних із дослідженням змісту та правової регламентації визначеного принципу. Отже, метою цієї роботи є вивчення практичних проблем застосування законодавства, яке регламентує принцип державної мови судочинства.

Відповідно до ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Пунктом 4 ч. 1 ст. 92 Конституції України передбачено, що порядок застосування мов визначається виключно законом³. Цю позицію підтвердив Конституційний Суд України в рішенні у справі про

¹ Див.: Маляренко В. Т. Про державну мову та перекладача у кримінальному процесі України / В. Т. Маляренко // Голос України. – 2006. – № 175. – С. 3.

² Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010.

³ Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

застосування української мови від 14.12.1999 р. № 10-рп/99¹. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судочинство і діловодство в судах України провадяться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють. У судах, поряд із державною, можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» в порядку, встановленому процесуальним законом. Використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин гарантується державою та забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України².

Численні суперечності законодавства про мову судочинства сприяли появі різноманітних підходів у застосуванні вказаних положень на практиці, а також дискусії в науковій юридичній літературі.

По-перше, спірним було визначення обсягу процесуальних гарантій, якими користуються особи, що не володіють державною мовою судочинства. До зазначених осіб належать: підсудний, потерпілий, їх законні представники, цивільні позивач і відповідач, їх представники у кримінальних справах; у господарських справах — сторони, треті особи, заінтересовані особи та їх представники.

Особам, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, забезпечується: 1) право користуватися рідною мовою — робити заяви, давати пояснення і свідчення, заявляти клопотання; 2) право на ознайомлення з усіма матеріалами справи і участь у судових засіданнях через перекладача; 3) право виступати в суді рідною мовою; 4) слідчі й судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, за їх вимогою, а обвинуваченому — у будь-якому випадку в письмовому перекладі його рідною або іншою мовою, якою він володіє; 5) залучення до участі в судовому процесі перекладача за рахунок держави (за винятком господарського судочинства, де витрати при задоволенні позову покладаються на відповідача, а при відмові в позові — на позивача). Процесуальне законодавство гарантує реалізацію

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі про застосування української мови від 14.12.1999 р. № 10-рп/99 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – С. 109. – Ст. 125.

² Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010.

права користування рідною мовою як у суді першої інстанції, так і у вищих судах¹.

По-друге, проблемним є саме визначення «особи, яка не володіє державною мовою судочинства». Відповідно до Конституції України володіти державною мовою зобов'язані Президент України (ст. 103), судді Конституційного Суду (ст. 148) та судді судів загальної юрисдикції (ст. 127)². Нікого більше Конституція не зобов'язує володіти державною мовою. Разом з тим сам термін «державна» передбачає, що всі державні органи влади, її службові та посадові особи на офіційному — державному — рівні повинні використовувати державну мову, тобто українську. Це, у свою чергу, вимагає від судді володіння державною мовою.

Значною проблемою є те, що чинне законодавство не встановлює критеріїв визначення «достатнього рівня володіння державною мовою», а також не встановлює, яким чином і хто має визначати цей рівень. У цьому аспекті можна відзначити лише намагання окремих науковців розробити критерії рівня знань української мови³. Очевидно, що в судовому процесі рівень володіння певної особи українською мовою має визначати суддя. Питання про володіння державною мовою громадянина України вирішується просто, адже законодавство ставить до громадян вимогу володіння державною, тобто українською, мовою або розуміння її в обсязі, достатньому для спілкування. У випадку, якщо громадянин мешкає у місцевості, де компактно проживають національні меншини, то питання про володіння державною мовою можна перевірити за допомогою документа про освіту. Так, якщо особа навчалася в Україні, здобула середню, професійно-технічну або вищу освіту в навчальному закладі України після 1991 р. (набуття Україною незалежності), вона мусить володіти державною мовою. Складніше питання вирішується щодо осіб, які державною мовою не володіють. Суд може вирішити питання про надання особі перекладача на підставі документа, який засвідчує особу (паспорт або інший документ громадянина іншої держави, закордонного паспорта), документа про освіту або загальної оцінки

¹ Див.: Господарський процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56; Кодекс адміністративного судочинства України // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 35–36, 37. – Ст. 446; Кримінальний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15; Цивільний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

² Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Див.: Мазурик Д. Державний стандарт з української мови як іноземної (від теорії до практики) / Д. Мазурик // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2010. – Вип. 5. – С. 10–14.

рівня володіння державною мовою відповідної особи. Очевидно, що якщо особа не розуміє звернення українською мовою, не може викласти свої думки українською мовою, то питання про надання судом перекладача варто вирішувати позитивно.

По-третє, виникає принципове запитання: якщо держава зобов'язана забезпечити особі, яка не володіє державною мовою, перекладача в судочинстві, то яку модель реалізації цього положення слід обрати?

У першому випадку (який визначався раніше чинним процесуальним законодавством) судочинство провадиться державною мовою, а особі, яка нею не володіє, надається переклад усіх процесуальних дій, що провадяться судом (а також органами досудового слідства у кримінальному процесі). Тут можуть виникнути такі проблеми. По-перше, переклад процесуальних дій може бути письмовим або усним, а також повним (коли перекладаються як процесуальні дії, так і матеріали, наявні у справі) і неповним (коли перекладаються виключно процесуальні дії, в яких бере участь відповідна особа, і кінцеве рішення суду по справі). Труднощі можуть виникнути насамперед із визначенням переліку тих процесуальних дій і документів, які підлягають перекладу. В якому випадку можна вважати, що право особи на перекладача буде повною мірою реалізовано? Очевидно, що це залежить як від процесуального статусу цієї особи по конкретній справі, так і від виду судового провадження. Не викликає сумнівів, приміром, той факт, що для свідка по кримінальній справі може бути достатньо усного перекладу дій суду та інших учасників процесу під час процесуальних дій, що відбуваються за його участю. Такий переклад може бути усним і це не становитиме проблеми. Інша справа, коли йдеться про обвинуваченого (підсудного). Забезпечення у повному обсязі його процесуальних прав вимагає набагато більшого обсягу залучення перекладача. Він має право не лише брати участь у більшості процесуальних дій по справі, а й знайомитися з її матеріалами, обов'язково має ознайомитися із змістом як основних процесуальних рішень по справі, так і остаточного судового вироку. Від цього прямо залежить реалізація інших процесуальних прав обвинуваченого (підсудного), адже недотримання права на переклад є безумовною підставою для скасування судового рішення у вищих судових інстанціях. Стосовно перекладача цілком правомірно ставити питання про письмовий переклад відповідних процесуальних і судових рішень по справі, що і передбачено ст. 19 КПК України¹. Водночас ряд процесу-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

альних дій, приміром допити, хід судового засідання, потребує усного перекладу, оскільки вимагає безпосереднього сприйняття дій, що відбуваються, і надання пояснень, подання клопотань у разі необхідності. На жаль, законодавство не визначає чіткого обсягу і форм відповідного перекладу, тобто — в якому випадку слід забезпечувати усний переклад, а в якому — письмовий. Варто зауважити і на ще одному важливому аспекті. При перекладі будь-яких дій, документів з однієї мови на іншу втрачається безпосередність сприйняття того, що відбувається. Це пояснюється різною термінологією, яка існує в різних мовах, тонкощами перекладу, психологічними особливостями сприйняття іншомовного середовища. Велика відповідальність за правильність і точність перекладу покладається на перекладача, і це підтверджується і в процесуальних нормах щодо його статусу. Усі ці чинники варто враховувати при законодавчому регулюванні принципу національної мови судочинства.

У другому випадку (який передбачений пореформеним законодавством про судоустрій) в разі, якщо особа не володіє мовою, якою ведеться судочинство, за наявності відповідних клопотань процесуальні дії проводяться мовою, якою володіє ця особа. Тут виникає ряд труднощів як організаційного, так і правового характеру. По-перше, як визначити випадки, коли суд може перейти на іншу мову провадження, окрім державної. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у судах, поряд із державною, можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин¹ відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» в порядку, встановленому процесуальним законом². Хартія передбачає здійснення судами провадження регіональними мовами або мовами національних меншин³. Однак, по-перше, чинне українське законодавство про мови не передбачає поняття «регіональні мови або мови національних меншин», це визначення міститься лише в Хартії. Закон України «Про мови в Українській РСР» від 28.10.1989 р. використовує термін «мови інших національностей». Немає і чітко визначеного механізму визнання певної мови відповідно мовою регіональною або мовою національних меншин. Згідно з ч. 3 ст. 3 Закону Укра-

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010.

² Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003 р. № 802-IV 162 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 24. – С. 14. – Ст. 1109.

³ Європейська хартія регіональних мов або меншин від 05.11.1992 р. // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 50. – С. 379. – Ст. 3381.

їни «Про мови в Українській РСР» від 28.10.1989 р. у разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють у належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, у роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнята для всього населення¹. У Законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 27.06.2003 р. вказано, що положення Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської². Однак виникає запитання, а чи дійсно це вичерпний перелік мов національних меншин? Чи всі національні меншини, що мешкають на території України, враховано у даному переліку? Чинне законодавство не дає відповіді на важливі запитання, а саме: 1) яку територію слід брати за одиницю обліку при визначенні регіональної мови або мови національної меншини; 2) який відсоток громадян має володіти цією мовою у певній місцевості (адміністративно-територіальній одиниці або їх сукупності), а також бути носіями цієї мови (спілкуватися нею в побуті, використовувати під час громадських заходів тощо), для того щоб були підстави визнати цю мову регіональною або мовою національної меншини; 3) яким має бути механізм виміру поширеності використання певної мови, що не є державною в Україні, для набуття нею статусу регіональної мови або мови національної меншини; 4) який порядок прийняття рішення про визнання певної мови регіональною мовою або мовою національної меншини та який орган державної влади має приймати відповідне рішення. Без вирішення цих питань у законодавстві про мови неможливе застосування положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у діяльності державних органів і судочинстві.

По-друге, процесуальне законодавство (окрім кримінально-процесуального) передбачає ведення судочинства і складення судових документів виключно державною мовою із наданням відповідного

¹ Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28.10.1989 р. № 8312-11 // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1989. – № 45. – Ст. 631.

² Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003 р. № 802-IV 162 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 24. – С. 14. – Ст. 1109.

перекладу особам, що не володіють державною мовою. І по-третє, незрозуміло, як можна вимагати від судді ведення судочинства іншою ніж державна мова? А якщо суддя не володіє цією мовою? Законодавчі вимоги до судді передбачають імперативну вимогу володіння державною, тобто українською мовою. Відповідно суддя може не володіти у повному обсязі мовою національної меншини, яка компактно проживає на певній території. Чи можна вимагати від судді відповідних знань? Чи не є достатнім для особи, яка не володіє державною мовою, забезпечення якісного і повного перекладу відповідних процесуальних і судових дій? І взагалі, наскільки достатніми є на сьогодні фінансові та інші ресурси держави, щоб забезпечити ведення діловодства не однією, а кількома мовами? Очевидно, що нині фінансово-економічний стан держави України цього не дозволяє, адже матеріальне забезпечення судів є вкрай низьким. Окрім того, це питання має багато політичних аспектів, які лежать поза полем правового регулювання.

По-четверте, у судовій практиці досить часто траплялися цікаві прецеденти, пов'язані із забезпеченням державної мови судочинства. Прикладом, 30.07.2010 р. суд міста Миколаєва заборонив миколаївському міському голові Володимирі Чайці виступати будь-якою іншою мовою, крім державної, без перекладу на українську. Про це йдеться у двох постановках Ленінського райсуду Миколаєва, винесених під головуванням судді Румянцевої на підставі звернення пенсіонера Анатолія Ільченка. Зокрема, у них вказано, що Чайка, виступаючи перед городянами у День Перемоги російською мовою, порушив інтереси україномовної частини населення. «Позивач вважає, що у зв'язку з подібними діями він був позбавлений можливості отримувати інформацію українською мовою, у нього погіршується здоров'я, він змушений звертатися до суду, що викликає в нього душевний біль і моральні муки», — говориться у постанові суду. Суд задовольнив позов Ільченка частково. Так, Чайці було заборонено виступати будь-якою іншою мовою, крім української, без перекладу на державну мову, але відмовив пенсіонеру в моральній компенсації. Також відповідно до постанови Ленінського райсуду під головуванням Румянцевої від 27.07.2010 р. дії міського голови, який привітав миколаївців із Новорічними й Різдвяними святами російською мовою, були визнані неправомірними. Більше того, в інтересах пенсіонера з Чайки було стягнуто 100 гривень моральної компенсації, тоді як позивач оцінював свою моральну шкоду в 3000 гривень¹.

¹ Суд заборонив меру Миколаєва виступати російською мовою [Електронний ресурс]: публікація від 16.09.2010. – Режим доступу: human-rights.unian.net. – Заголовок з екрана.

Існують також прецеденти скасування судом рішень органів місцевого самоврядування про визнання російської регіональною мовою. Так, 27.12.2007 р. Ленінський районний суд м. Луганська визнав протиправним рішення Луганської обласної ради від 25.04.2006 р. № 2/13 «Про заходи із забезпечення реалізації положень Указу Президента України від 07.04.06 р. № 295/2006р. щодо російської мови на території Луганської області» в частині визнання російської мови в Луганській області регіональною мовою у визначенні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (справа № 2 „а"-81/07 р). Із посиланням на Конституцію України, правову позицію Конституційного Суду України від 14.12.99 р., Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, законодавство про мови і про звернення громадян суд навів такі аргументи на користь свого рішення. По-перше, ст. 43 Закону України «Про органи місцевого самоврядування», визначаючи коло повноважень обласних рад, не передбачає можливість вирішення відповідно до закону питання про мову (мови), якою користується у своїй роботі рада, виконавчий орган та яка використовується в офіційних оголошеннях¹. Водночас п. 4 ч. 1 ст. 92 Конституції України передбачає, що порядок застосування мов визначається виключно законом. Таким чином, при прийнятті рішення про надання російській мові статусу регіональної Луганська обласна рада вийшла за межі своїх повноважень. По-друге, діючим законодавством України не передбачено механізм порядку запровадження заходів, визначених Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, та межі їх застосування. При цьому цікавим є те, що суд у мотивувальній частині наводить дані, що свідчать про домінування російської мови на території Луганської області. «Як вбачається з матеріалів справи, за даними Всеукраїнського перепису населення Луганської області у 2001 р., 91 % жителів Луганської області вважають рідною російську мову і вільно нею володіють, з них 38 % — росіяни за національністю, 31 % — представники інших національностей, але вказали у якості рідної мови російську»².

Схожа ситуація мала місце і в Запоріжжі. Так, рішенням від 08.10.2010 р. Запорізька обласна рада прийняла рішення про присвоєння російській мові статусу регіональної. Це рішення було опротестовано прокуратурою області, але обласна рада цей протест відхилила. Лише 24.02.2011 р.

¹ Про органи місцевого самоврядування : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

² Рішення Луганського суду стосовно надання російській мові статусу регіональної [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org.index.php?id=1200667158>. – Заголовок з екрана.

Запорізька обласна рада внесла зміни до свого рішення від 08.10.2010 р. шляхом коригування його назви і викладення в новій редакції. Таким чином, обласна рада скасувала присвоєння російській мові статусу регіональної¹. Зокрема, у новій редакції рішення йдеться про те, що обласна рада буде інформувати громадськість і ради на території Запорізької області про те, що відповідно до рішення Конституційного Суду України від 14.12.1999 р., поряд із українською державною мовою, при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами АРК і органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська мова та інші мови національних меншин.

Підсумовуючи викладене, зазначимо таке. З метою вдосконалення регулювання принципу національної мови судочинства у процесуальному законодавстві пропонуємо вирішити такі проблеми: а) визначити критерії визначення рівня володіння державною мовою шляхом прийняття відповідних державних стандартів; б) уніфікувати підходи до мовного режиму в усіх видах судочинства, встановивши пріоритет державної мови у веденні судового діловодства із забезпеченням особам, які нею не володіють, доступу до якісного і всебічного перекладу судового провадження і судового рішення; в) визначити обсяг надання перекладу особам, які не володіють державною мовою, шляхом закріплення переліку процесуальних дій і документів, які мають бути перекладені в обов'язковому порядку; г) визначити механізм використання мов національних меншин.

Городовенко В. Принцип государственного языка судопроизводства и делопроизводства в судах Украины: проблемы правоприменения

В статье анализируются проблемы применения законодательства, которое регламентирует принцип государственного языка судопроизводства и делопроизводства в судах Украины.

Ключевые слова: государственный язык, язык судопроизводства и делопроизводства, владение государственным языком.

Gorodovenko V. Principle of Official Language of Trial and Office Work in the Courts of Ukraine: practical issues

The author analyses practical problems of application of legislation, which regulates principle of official language of trial and office work in the courts of Ukraine.

Keywords: official language, language of trial and office work, speaking on official language.

¹ Запорожский облсовет укоротил русский язык [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/politics/5398969/>. – Заголовок з екрана.